

Чайковська О. М.,

асистент кафедри психології освіти

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Поведінка учнів підліткового віку неодноразово привертала увагу дослідників складністю та багатоманітним проявом. Досить сильно загострюються суперечності між нормою поведінки та її порушенням, між інтересами групи і особистими міркуваннями в підлітковий період. Цим і пояснюються труднощі, що виникають в вихованні підлітків. На підлітковий вік, як критичний етап в процесі становлення особистості, вказують багато вчених (Л.І. Божович, С.А. Белічева, Л.С. Орбан, Б.Г. Лихачов, І.І. Чеснокова та ін.).

Найголовнішим і визначним абсолютно всіма є факт перехідного характеру підліткового віку – від дитинства до дорослості, що протікає дуже гостро – тут переплітаються суперечливі тенденції соціального розвитку. Звідси – типові вікові конфлікти і їхнє переломлення в самовідомості підлітка. У цілому це період завершення дитинства і початку «виростання» з нього. Біологічно – це період завершення фізичного дозрівання.

Розвиток особистості в підлітковому віці супроводжується виникненням внутрішньоособистісних протиріч. Ще В.О. Сухомлинський помітив, що «...підлітку властива суперечність між багатством бажань, з одного боку, і обмеженістю сил, досвіду, можливістю для здійснення їх, з іншого»[2]. Наявність таких суперечностей, їх виникнення, розвиток і вирішення здійснюють суттєвий вплив на особистість підлітка. Наявність невирішених внутрішньоособистісних суперечностей веде до відхилення в поведінці, процес вирішення цих протиріч набуває затяжну конфліктну форму.

Основні об'єктивні суперечності підліткового віку й породжують його конфліктність, оскільки на початку підліткового періоду складається ситуація, що сприяє виникненню суперечностей за умови, якщо у дорослих зберігається ставлення до підлітка як до дитини. Це ставлення, з одного боку, входить у суперечність із завданнями виховання і гальмує розвиток соціальної дорослості підлітка, з іншого – не відповідає уявленням підлітка щодо ступеня власної дорослості та його претензіям на нові права. Саме ця суперечність є джерелом більшості конфліктів і труднощів у стосунках підлітка з дорослими, однолітками, батьками. Підвищена конфліктність учнів підліткового віку зумовлена тим, що в 12-14 років у психологічному розвитку багатьох дітей настає переломний момент, відомий під назвою «підліткової кризи». Існування цих протилежних тенденцій породжують зіткнення, які при незмінності ставлення дорослого стають систематичними, а негативізм підлітка – сильнішим. За умови збереження ситуації, зміна попередніх стосунків може затягнутися на весь підлітковий період і набути форми хронічного конфлікту. Як правило, спочатку це конфлікти вчинків, лише потім – конфлікти стосунків. Конфлікт може продовжуватися до того часу, поки дорослий не змінить свого ставлення до підлітка. Тільки за таких умов з'являється можливість створити ефективне міжособистісне спілкування дорослих та дітей. Таким чином, актуальність теми дослідження визначається тією гостротою, якої в теперішній час набули питання регуляції міжособистісних взаємин у шкільних колективах, тим значенням, яке мають нормальні взаємовідносини між учителями, учнями, батьками для підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

При цьому необхідно констатувати, що, незважаючи на значну актуальність проблеми конфліктів у життєдіяльності підлітків, сучасний підліток в умовах загальноосвітнього навчального закладу позбавлений можливості зрозуміти сутність конфлікту, побачити його витoki, зміст, хід розвитку, наслідки, можливі способи розв'язання та запобігання конфлікту, набути досвіду раціонального поводження у конфлікті.

Конфлікти займають суттєве місце в нашому повсякденному житті. Оскільки вони є важливою детермінантою людської активності, безумовно, давно звернули на себе увагу психологів. Психологічні традиції вивчення цього складного явища мають витoki в психоаналітичній та соціологічній школах, які розробили й застосовували значний арсенал методів розпізнавання, опису та дослідження конфліктів.

Поняття “конфлікт” використовується майже в усіх суспільних науках і у кожній з них є однією з провідних категорій.

Отже, слово “конфлікт” багатозначне, походить (від лат.conflictus – зіткнення) – зіткнення протилежно спрямованих, несумісних між собою тенденцій в свідомості окремо взятого індивіда, в міжособистісних відносинах індивідів або груп людей, що пов'язане з гострими негативними емоційними переживаннями [5].

Феноменології конфлікту як одному з головних видів спілкування присвячено роботи В.В.Дружиніна, Г.І.Кримської, А.А. Литовка, В.В. Панчука, М.І.Станкіна, В.П.Шейнова та інших.

У психології конфлікти вивчаються досить ґрунтовно і різноаспектно. Це стосується, зокрема, загальнопсихологічних параметрів міжособистісних конфліктів (Н.В. Грішина, В.Т. Кудрявцев, Л.Е. Орбан-Лембрик, М.М. Обозов, Б.Д. Паригін, М.І. Пірен та ін.). Багато досліджень присвячено вивченню психологічних детермінант конфліктної поведінки, способів її психологічної корекції та відповідних рис особистості, типології конфліктів, закономірностей їх виникнення (А.Я. Анцупов, А. Бандура, М.Й. Боришевський, І.В. Ващенко, Н.В. Грішина, О.А. Донченко, В.Л. Зливков, Г.В. Ложкін, В.С. Медведєв, Л.А. Петровська, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко та ін.).

Дослідження М.Й. Боришевського, Є.П. Верещака, Н.В.Грішиної, Є.В. Єгорова, В.М. Кушнірук, Г.В. Ложкіна, В.О. Моляко, В.А. Семиченко, В.А.Сосніна пов'язані з аналізом, з одного боку, онтогенезу конфліктів та спробою максимально охопити всю можливу феноменологію явища, а з іншого – з визначенням характеристик учасників конфліктної взаємодії, особливостями її перебігу та можливими наслідками.

В психолого-педагогічних дослідженнях В.А. Кан-Калика, А.А. Леонтьєва, А.В. Мудрика, М.М. Рибаквої та ін. основна увага приділялась вивченню шкільних конфліктів. Ці вчені вважають, що попередження і вирішення конфліктних ситуацій в середовищі підлітків багато залежить від особистісних особливостей вчителя: професіоналізму, педагогічного такту та ін.

Інші автори –М.Ю. Григор'євська, Т.М. Давиденко, Л.Д. Рагозіна, В.А. Соснін вважають конфлікти серед підлітків закономірним явищем і навіть обґрунтовують їх необхідність. Хоча, усвідомлюючи можливість неприємних наслідків конфліктів у вигляді різного роду психічних травм у підлітків, вони одночасно вважають конфлікти неминучою умовою розвитку особистості дитини. У конфлікті закладені великі позитивні функції, вони можуть виконувати конструктивну роль у вихованні.

На деструктивних наслідках конфліктів акцентують увагу Б.М. Алмазов, А.Г. Ковальов та ін., вважаючи, що в процесі конфліктної взаємодії кожна із сторін планує і здійснює таку дію, яка наносить шкоду супротивнику.

У ряді досліджень розглянуто психологічні аспекти конфліктів у контексті проблем вікової кризи (Л.І. Божович, Л.С. Виготський), шкільної дезадаптації (І.В. Дубровіна, В.Є. Каган, О.В. Савицька) та стереотипів поведінки дитини, сформованих у процесі сімейного виховання (А.Л. Венгер, Н.Л. Коломинський, Ю.І. Машбиць, Р.В. Овчарова та ін.).

В психології поняття вікових криз асоціюється зі станом вираженої конфліктності.

Особистісним фактором виникнення конфліктів є рівень конфліктності особистості. Коли цей рівень високий, говорять про конфліктну особистість, яка схильна до конфліктних взаємин. Узагальнюючи дослідження конфліктності (М.І. Пірен, Ю.П. Черненко, В.П. Шейнов), можна сказати, що конфліктність є системною складною властивістю особистості, яка включає комплекс психічних властивостей, а саме:

- неадекватну (завищену або занижену) самооцінку своїх можливостей і здібностей, яка йде у розрив з оцінками навколишніх, що й викликає конфлікт;
- прагнення домінувати будь-що, де це можливо і неможливо;
- консерватизм мислення, поглядів, переконань, небажання подолати застарілі традиції;
- зайва принциповість і прямотинність у висловах і думках, прагнення сказати те, що є, на погляд особистості, правдою, іншому в очі, незважаючи ні на що;
- певний набір емоційних якостей особистості: тривожність, агресивність, упертість, дратівливість.

Представники ситуаційного підходу до конфліктів дають свою інтерпретацію визначення конфліктності. У Клар конфліктною особистістю називає людину, яка є учасником конфліктних взаємодій, тобто має підвищену схильність до сприйняття ситуацій як конфліктних або визначає її як схильну до конфліктного реагування на ті чи інші обставини. За К.Хорні, конфліктність може бути характеристикою "невротичної особистості", тобто людина невротично реагує на життєві ситуації, які у здорової людини не викликають конфлікту взагалі [4].

Конфліктність визначається як перманентна риса особистості, яка акумулюється її природними задатками і соціальним досвідом. Таке визначення можна знайти в роботах В.І. Лійчука, Л.О. Петровської, В.І. Ващенко.

Конфліктність передбачає певний рівень психічної напруженості. Він може бути різним для різних людей, що пов'язано з рівнем психологічної стійкості людини. Психічно стійкі та психічно нестійкі люди в складних ситуаціях поведуться по-різному. У психічно нестійких підлітків відсутні ефективні способи подолання перешкод, тому іноді спостерігається явище самоіндукції негативного емоційного напруження: дезорганізована поведінка посилює стресовий стан, який ще більше дезорганізує поведінку, що веде до виникнення "хвилі дезорганізації" [8].

Конфліктність особистості визначається наступним комплексом факторів:

- психологічних – темперамент, рівень агресивності, емоційний стан (тривожність) і т.і.;
- соціально-психологічних – соціальні установки і цінності, відносини до опонента, спрямованість у взаємодії, компетентність у спілкуванні, інтелект, основні тенденції поведінки;
- соціальних факторів – умови життя і діяльності, можливості релаксації, соціальне оточення, загальний рівень культури, можливості для задоволення потреб і т.і.

Конфліктність серед підлітків з кожним роком зростає і носить гостро виражений характер, що веде до росту хуліганства, крадіжок, правопорушень, злочинів серед неповнолітніх. Будь-яка суперечність, що може обмежити права підостаючої особистості, відразу викликає з її боку реакцію протесту, емоційний зрив.

Схильність до конфліктності ініціює конфлікт, який у навчально-виховному процесі є важливою соціально-психологічною проблемою. Правильне керування вчителем процесом вирішення конфлікту або його попередження сприяє підвищенню ефективності педагогічного спілкування з учнями. Передумовою цього, а також важливим чинником подолання негативних проявів конфлікту є розуміння вчителем особистості учня, що сприяє гармонійному розвитку особистості як вчителів, так і учнів.

Системний підхід до проблеми дослідження конфліктності особистості зумовлює розгляд її у взаємозв'язку з особистісними виявами, але маємо погодитися з думкою В.А. Татенка в тому, що існує величезна різноманітність визначень особистості, серед яких найбільш доречними є ті, що розкривають особливості та чесноти суб'єкта, що творить світ і себе у цьому світі [9].

Конфліктність підлітків відрізняється низкою особливостей, пов'язаних із недостатністю їхнього життєвого досвіду й низьким рівнем самокритики, нездатністю до адекватної оцінки життєвих обставин, підвищеною емоційною збудливістю, імпульсивністю, руховою й вербальною активністю, загостреним почуттям залежності, прагненням до набуття певного статусу у референтній групі, негативізмом, невірноваженістю збудження й гальмування.

Підліткова схильність до конфліктності може пояснюватися не тільки емоційними і фізіологічними віковими змінами. Однією з характеристик нестійкого, дискомфортного положення підлітка є недостатня сформованість його соціальних навичок, які сприяють успішній соціалізації. Недостатньо сформовані соціальні навички, посилені соціально-економічною незахищеністю, часто є причиною, яка впливає на підвищену агресивність, конфліктність підлітка, на його бажання будь-якими засобами компенсувати своє незадоволення життям.

Підлітки стикаються з цілим рядом суперечливих позицій та внутрішніх коливань між залежністю та незалежністю, роллю дитини та дорослого. Молода особа, перед якою постає завдання зміни ролей, досить часто опиняється в ситуації рольових конфліктів. Проблеми протиріч, що стосуються діяльнісної сфери особистості, можуть переживатися як рольові конфлікти.

У підлітковому віці вимоги соціального середовища (батьків, вчителів, однолітків) можуть виявитись взаємосуперечливими. Зміна ролей, необхідність прийняття важливих рішень відносно ціннісних орієнтацій можуть викликати рольовий конфлікт та статусну невизначеність, що також накладає явний відбиток на «Я»-концепцію [8].

Перехід від нормальних потреб особистості до порушення соціальних норм можливий тільки при конфліктній ситуації об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Загально визнано, що будь-яка поведінка особистості в суспільстві є як соціальною, так і асоціальною, людина – істота суспільства і соціальні фактори – головні детермінанти її поведінки.

Контрастність дитинства і зрілості, між якими знаходиться підліток, ускладнює йому засвоєння соціальних ролей і породжує немало зовнішніх і внутрішніх конфліктів. Крім того, існує проблема індивідуальних відмінностей. Загальні закономірності проявляють себе через індивідуальні варіації, які залежать не тільки від оточуючого підлітка середовища і умов виховання, але і від особливостей особистості [2].

Важлива особливість поведінки підлітків – це довготривалі конфліктні відносини з оточуючими. Поведінка підлітка викликає обурення оточуючих, і вони реагують на їх дії гострими критичними зауваженнями, покараннями, негативним відношенням до їх дій. А підліток це розцінює як ворожі дії, як замах на його незалежність, самостійність, особисту гідність.

Конфлікти підлітків і батьків обумовлені деструктивністю внутрішньосімейних відносин, недоліками у вихованні, індивідуально-психологічними змінами в психічному розвитку підлітків і індивідуальними особливостями самих дорослих. Конфліктна поведінка підлітків виникає тоді, коли не враховуються індивідуальні особливості, вікові зміни у психіці, коли не змінюється форма і зміст спілкування дорослих [5].

Конфліктні стосунки сприяють розвитку пристосувальних форм поведінки та емансипації підлітка. З'являються відчуженість, переконання у несправедливості дорослого, існування яких забезпечується уявленням про те, що дорослий його не розуміє і зрозуміти не може. На цій основі може виникнути уже свідоме неприйняття вимог, оцінок, поглядів дорослого і він взагалі може втратити можливість впливати на підлітка в цей відповідальний період формування особистості[3].

В підлітковому віці збільшується кількість складних педагогічних ситуацій, які посилюють конфліктність підлітка.

Аналізуючи проблему конфліктів у підлітковому віці, Т.В. Драгунова зазначає, що труднощі виникають не лише у дітей, але і у дорослих. Часто дорослі виявляються не готовими до того, щоб розширити права підлітків через збереження інерції «опікуючих» стосунків і у зв'язку з тим, що зберігається залежність дітей від батьків та їх нездатність до самостійних дій та рішень[4].

Спочатку конфліктні відносини виникають, як правило, всупереч волі підлітка з одним з батьків чи педагогів. Потім конфліктне середовище розширюється і завершується поганими відносинами з більшістю дорослих та ровесників. Якщо перші конфлікти викликають глибокі внутрішні переживання і посилюють самоаналіз, самооцінку, то в майбутньому, звикнувши до протиріч, підліток все частіше починає винити інших. Звідси і «важкий» характер підлітків.

Підлітки часто конфліктують між собою у зв'язку з різними статусами, які вони займають в міжособистісних відносинах. Це, як правило, затяжні, довгі конфлікти, причини яких скриті від вчителів, і тому вирішувати їх важко.

Частина конфліктів, які спостерігаються, є наслідком протиріч, які виникають між високою самооцінкою і не відповідним їй реальним положенням учнів в класному колективі.

Особистість з рівнем зрілості підлітка у конфлікті виражає «зовнішній локус контролю», обвинувачуючи інших людей чи якісь обставини. Підліток не вірить у свої сили у вирішенні конфліктної ситуації, займаючи пасивну поведінкову позицію і відчуває астеничні емоції. Підліток прагне до досягнення суб'єктно-особистісного результату показати себе, відчути впевненість у своїх силах, навіть якщо причина конфлікту не подолана[6].

Істинними причинами конфліктів у підлітків є егоїзм, впертість, бажання «підтримати компанію», протиріччя загальних і особистих інтересів, незгода з думкою інших, труднощі спілкування з вчителями та батьками – все це створює об'єктивні причини для конфліктів в складній системі взаємовідносин.

Отже, можна припустити, що спілкування, навчальна, трудова та будь-яка інша діяльність сама по собі може стати джерелом внутрішньоособистісного конфлікту, якщо цілі й завдання цієї діяльності характеризуються вираженою суб'єктивною значимістю. Що стосується підлітків, то в даному віці особливу цінність набуває спілкування. Саме неуспішність в цьому виді діяльності найчастіше викликає внутрішньоособистісні конфлікти, вирішити які можна за допомогою навчання підлітків навичкам конструктивного, толерантного спілкування.

Резюме. У статті окреслено основні особливості конфліктності особистості у підлітковому віці, проаналізовано наукові підходи до визначеного питання. **Ключові слова:** особистість, конфліктність, підлітки, вікові особливості.

Резюме. В статье обозначены основные особенности конфликтности личности в подростковом возрасте, проанализированы научные подходы к определенному вопросу. **Ключевые слова:** личность, конфликтность, подростки, возрастные особенности.

Summary. In the article outlined basic features of conflict of personality in teens, the scientific going is analysed near a certain question. **Keywords:** personality, conflict, teenagers, age-old features.

Література

1. Близнюкова О.М. Психологічний аналіз чинників кризи підліткового віку // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Випуск 8. – Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2010. – С.66-75.
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте.– М., 1968.– 464 с.
3. Ващенко И.В., Гиренко С.П., Хамалаян Р.А. Общая конфликтология: учебное пособие. – Харьков:ООО «Модель Вселенной», 2000– 512 с.
4. Гришина Н.В. Психология конфликта.– СПб.: Питер, 2001.– 464 с.
5. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління.– Кам'янець-Подільський, 2004. – 351 с.
6. Психология личности. Словарь-справочник/ Под ред. П.П. Горностая и Т.М. Титаренко.– К.: Рута. 2001.
7. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание.– М.: Изд-во АН СССР, 1957.– 328 с.
8. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. – М., 1997. – 320 с.
9. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: Монография.– К.: МАУП, 2001.– 256 с.
10. Федорченко Т.С. Ранняя профилактика негативных проявлений у поведении детей.– К.,2003.– 128 с.